

РАЗДЕЛ II

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ И СЪТРУДНИЧЕСТВО ЗА ИНТЕЛИГЕНТЕН РАСТЕЖ

РОЛЯТА НА ВЪТРЕШНИТЕ И ВЪНШНИТЕ ОДИТОРИ ЗА ИДЕНТИФИЦИРАНЕ НА ИЗМАМИ В ПРЕДПРИЯТИЯТА¹

Доц. д-р Силвия Костова
Доц. д-р Крум Крумов
Доц. д-р Даниела Въткова-Милушева

Резюме

Разнообразието от методи и подходи за осъществяване на измами налага необходимостта от актуализиране на мерките и механизмите за тяхното идентифициране и ограничаване. Чрез правилното прилагане на методически инструментариум, оценката на риска, извеждането на индикаторите, сигнализиращи непропорционални действия, се способства за редуцирането на същите и за подобряване на ефективността на контролното въздействие. Актуалността на студията е породена от нарастващата заплаха от разпространение на измамите и необходимостта от адекватни и навременни контролни процедури за тяхното ограничаване.

Целта на студията е да се представят възможните действия за ограничаване на измамите, прилагани от вътрешните и външните одитори, а също така и да се изследва методиката при изготвяне на оценка на риска от измами.

Задачите са: изясняване ролята на вътрешния одит при борбата с измамите; изследване на методически насоки при оценка на риска от измами; прилагането на мерки от ръководството при борбата с измамите и на адекватни одиторски процедури при одита.

Тезата, която се защитава е, че измамите са комплексни явления, а ролята на вътрешните и външните одитори е от съществено значение за тяхното разкриване и ограничаване чрез прилагане на иновативни и адекватни методи. В резултат на изследването е обоснована взаимовръзката между действията на ръководството и възможността за предотвратяване и разкриване на измами, както и обусловеността на одиторските процедури, осъществявани от външни одитори, от вида и характера на възможните схеми за измамно финансово отчитане.

Ключови думи: вътрешен контрол, външен одит, измами, оценка на риска от измами.

JEL: M41, M42.

¹ Участието на авторите при написването на студията е, както следва: доц. д-р Силвия Костова – резюме на български и английски език, увод, заключение; доц. д-р Крум Крумов – т. 1; доц. д-р Даниела Въткова-Милушева – т. 2, т. 3.

THE ROLE OF INTERNAL AND EXTERNAL AUDITORS FOR IDENTIFYING FRAUDS IN ORGANIZATIONS

Assoc. Prof. Silvia Kostova, Ph D
Assoc. Prof. Krum Krumov, PhD
Assoc. Prof. Daniela Vatkova-Milusheva, PhD

Abstract

The variety of ways and approaches to fraud necessitates the updating of measures and mechanisms to identify and limit them. By properly implementing these mechanisms and approaches, the risk assessment and the display of indicators signalling misconduct contribute to reducing them and improving the effectiveness of the control impact. The relevance of the study is due to the growing threat of spreading fraud and the need for adequate and timely measures to limit them.

The purpose of the research study is to outline the possible actions to curb fraud, applied by internal and external auditors, as well as to examine the methodology used in the preparation of fraud risk assessments.

The tasks are as follows: to clarify the role of internal audit in combating fraud; examining methodological guidelines for fraud risk assessment; implementation of anti-fraud management measures and adequate audit procedures.

The thesis being defended is that fraud is a complex phenomenon and the role of internal and external auditors is essential for detecting and limiting it by applying innovative and adequate methods. The study substantiates the relationship between management actions and the ability to prevent and detect fraud, as well as the conditionality of audit procedures, performed by external auditors on the type and nature of possible fraudulent financial reporting schemes.

Key words: internal controls, external audit, frauds, fraud risk assessment.

JEL: M41, M42.

Увод

Осъществените неправомерните действия оказват неблагоприятно отражение върху цялостната дейност на организацията. Това налага извършване на оценка на риска както на ниво финансов отчет, така и на ниво твърдения за вярност на отделни групи сделки и операции, салда по сметки и оповестявания. Влиянието на тези рискове изисква от ръководството на организацията да изгради надеждни системи за вътрешен контрол, тъй

като вътрешният и външният контрол са важни механизми за защита на интересите.

Идентифицирането и оценката на рисковете от неправомерни действия изисква много добро познаване на дейността на одитираната организация, което способства за бързото и ефективно откриване на слабостите в системата на вътрешния контрол. Поради това вътрешните и външните одитори е необходимо да си сътрудничат и да координират действията си с цел минимализиране на установените измами и свеждане на риска до приемливо ниско ниво. Наличието на адекватните контролни процедури е обвързано с качеството на информацията и документирането на бизнес процесите на всички нива на управление. Това налага да бъде извършена *оценка на ефективността на вече приложените контролни мерки, насочени към ограничаване на риска*. За да се направи тази оценка, следва да се изчислят разходите, които са направени за използваните текущи контроли. Паралелно с това ръководството трябва да прецени какви са ползите от тези мерки. В резултат от тази оценка може да се направи извод, доколко обосновани са мерките.

Чрез *прилаганите механизми и подходи, оценката на риска, извеждането на индикаторите, сигнализиращи неправомерни действия, познаването на същностните характеристики на измамите* се способства за редуцирането на същите и за подобряване ефективността на контролното въздействие. **Актуалността на студията** е породена от нарастващата заплаха от разпространение на измамите и нуждата от прилагане на адекватни и навременни мерки за тяхното ограничаване. Всичко това оказва влияние върху правилното функциониране на организацията, поради което ръководството, начело с вътрешните одитори, трябва да обърнат внимание на измамите и да ги разглеждат в контекста на целия комплекс от рискове, които съпътстват дейността им. На тези действия трябва да се гледа като на възможни събития с отрицателни последици за организацията.

Целта на студията е да се представят възможните действия за ограничаване и разкриване на измамите, прилагани от вътрешните и външните одитори, а също така и да се изследва методиката при изготвяне на оценка на риска от измами. Реализирането на така поставената цел ще даде представа за ефективността на използваните методи, подходи и механизми при борбата с измамите. Това от своя страна може да спомогне за идентифициране на проблемните области и насочване на вниманието на вътрешните и външните одитори към тях.

Поставената цел се реализира посредством изпълнение на следните **задачи**:

- изясняване ролята на вътрешния одит при борбата с измамите;
- изследване на методически насоки при оценка на риска от измами;

- изследване на проявните форми на измами на ниво финансов отчет и прилагането на адекватни одиторски процедури при независимия финансов одит;
- анализиране предприетите мерки от ръководството при борбата с измамите.

Обект на изследване е *ролята на вътрешните и външните одитори при идентифициране и ограничаване на измамите*. **Предмет** на изследването е *взаимовръзката между действията на ръководството и възможността за предотвратяване и разкриване на измами, както и обусловеността на одиторските процедури, осъществявани от външни одитори, от вида и характера на възможните схеми за измамно финансово отчитане*. На база очертаните проблеми се способства за анализиране на областите, на които трябва да се обърне по-сериозно внимание.

В настоящата разработка се прилага **анализ** на нормативната регламентация относно измамите и мерките за тяхното ограничаване. Обобщението на резултатите, изготвянето на изводите се постига чрез научен анализ и **синтез**. Проследяването на проблемните области и формулирането на определени заключения е реализирано посредством **индуктивния и дедуктивния метод**.

Тезата, която се защитава, е, че *измамите са комплексни явления, а ролята на вътрешните и външните одитори е от съществено значение за тяхното разкриване и ограничаване*. Действията на вътрешните и външните одитори оказват силно влияние върху функционирането на организацията и изискват от тях иновативни и актуални мерки за справянето с проявните форми на измами. Така изложената теза е продиктувана от нуждата от навременни и адекватни действия от контролните органи, независимо вътрешни или външни, имащи за цел минимизиране на загубите и оптимизиране на процесите.

1. Вътрешният контрол в борбата с измамите

Независимо от прилаганите от ръководствата на организациите мерки, практиката показва, че все още съществуват възможности за извършване на измами. Това налага, всички ръководни органи, да поемат ангажимент за борба с тези злоупотреби. Като се има предвид, че ръководителите имат най-големи възможности за извършване на измами, поради правата им да осъществяват разпоредителни сделки с имущество, борбата трябва да започне с приемането на правилна позиция както от оперативното ръководство, така и от органите за общо управление.

За да се осигури ефективно намаляване на риска от измами, е необходимо да се изградят надеждни системи за вътрешен контрол, тъй като контролът е важно средство за защита на интересите. Независимо от това

колко добре функционират те, не могат напълно да отстранят влиянието на риска от измами, тъй като невинаги са в състояние да открият всички негативно действащи фактори. Със създаването на подобни системи ръководството на организацията гарантира, че са въведени необходимите процедури за откриване на измами. Паралелно с органите за оперативно управление трябва да предвидят и подходящи мерки, които да се приложат след разкриване на конкретен случай на измама.

Необходимо е да се отбележи, че макар и да съществуват, рисковете от измами могат да бъдат управлявани. Задължение на ръководството е да си постави за цел ефективното управление на риска от измами. То трябва да предвиди навременни и адекватни мерки за борба с измамите, като приложи целенасочен подход за всяка конкретна ситуация, която може да възникне. Доброто управление на риска от измами може да се осъществи, като се комбинира правилното му оценяване с ясно прокламиран пред персонала и контрагентите ангажимент за борба с измамите. Този ангажимент може да послужи като предупредителен знак към потенциалните нарушители, че техните незаконни действия ще бъдат разкрити.

1.1. Оценяване на риска от измами

Ефективното управление изисква от ръководството на организацията да направи самооценка на риска от измами. Тя включва изследване на най-често срещаните рискови фактори, вероятността от тяхната проява и измерване на въздействието им. Ръководството следва да определи какви контролни мерки могат да се предприемат. При техния подбор е необходимо да се изследва дали те биха могли да подпомогнат за допълнително намаляване на останалите бизнес рискове, които съпътстват дейността на организацията. Вниманието на ръководството следва да се насочи към онези от тях, които все още не са били надлежно отстранени независимо от приложените до момента контролни мерки.

Задача на ръководството е да демонстрира своята непримиримост и да покаже, че всеки опит за измама е недопустим. Провеждането на ефективна борба с незаконните дейности и факторите, които ги причиняват, е труден ангажимент за всяко ръководство. Трудността произтича от спецификата на измамите, които се извършват умишлено. Това предполага, че да се организират и изпълняват така, че да не бъдат разкрити. В някои случаи лицата, които ги извършват, предприемат специални действия за тяхното прикриване.

Когато разработва плана за мерки за противодействие на измамите, ръководството следва да прецени доколко те са адекватни на съответните рискови фактори. За да са по-ефективни, предвидените мерки трябва да са съобразени с конкретните ситуации, в чийто контекст се проявяват рисковите фактори. Като част от оценката на риска е необходимо да се посочат специфичните индикатори, които указват за наличието на измами.

За да се гарантира ефективна борба с измамите, ръководството следва да предвиди възможността за сътрудничество и координация между органите за вътрешен контрол и вътрешните одитори.

В зависимост от разбирането си за ефективно управление и характера на дейността ръководството е длъжно да създаде подходяща организационна и функционална структура на организацията. За да изготви оценката на риска, компетентният ръководител, който е натоварен с тази функция, следва да създаде специален екип. В него могат да вземат участие представители на онези звена, които са най-силно изложени на риска от измами, тъй като те най-добре познават спецификата на дейността. Това им позволява, правилно да преценят кои са възможните рискови фактори в тяхната област. Добре би било, екипът да включва служители, които имат различни отговорности, което може да им позволи правилно да подбират операциите, да извършват документални и фактически проверки. В някои случаи е възможно да се наложи привличането на експерти. Тъй като направената оценка подлежи на вътрешен одит, не е добре, в екипа да се привличат вътрешни одитори.

За да изготви всеобхватна самооценка на риска от измами, ръководството следва да извърши няколко ясни и логични действия. Взети в своята съвкупност, те позволяват, комплексно да се обхванат всички въпроси, свързани с борбата с измамите. Тези стъпки имат ясно изразено хронологично подреждане, което не подлежи на промяна. В методическо отношение изготвянето на оценката минава през следните етапи:

На *първо* място е **ясното формулиране на рисковете от измами и факторите, които ги обуславят**. Целта е да се определи кои рискове са адекватни на дейността на организацията и се налага да им се обърне внимание. Важно значение на този етап е да се прецени как може бързо и възможно най-рано да се идентифицира действието на съответните фактори. Това налага да се разработи система от симптоми, които указват наличието на риск от измами и тя да се подложи на непрекъснато наблюдение. Когато се установи отклонение от оптималните параметри, това може да е индикатор за действието на рисков фактор. Прилагането на подобен подход позволява да се открие действието на някой рисков фактор още в момента на неговата поява. Обикновено рисковите фактори се определят на базата на вече случили се измами или настъпили сериозни изменения. Всички известни на екипа рискове, които се оценяват, следва да бъдат добавени за самооценка.

На *второ* място е необходимо да се **определи параметричността на риска от възникване на определени измами**. Това означава да се оцени вероятността от проява и степента на въздействието на рисковите фактори, т.е. да се измери брутният риск. Оценката се прави субективно от ръководството на организацията и се основава на предположението за събъждането на едни събития или несъбъждането на други. За точното измерване на риска е необходимо да се извършат финансови изчисления или да

се приложат аналитични процедури. Изготвянето на оценката се затруднява, понеже трябва да бъде изследван всеки специфичен риск, което изисква да се извършва голям обем изчислителна работа.

На *трето* място следва да се оцени каква е ефективността на вече приложените контролни мерки, насочени към ограничаване на brutния риск. За да се направи тази оценка, следва да се изчислят разходите, които са направени за използваните текущи контроли. Паралелно с това ръководството трябва да прецени какви са ползите от тези мерки, което може да се окаже трудна задача, защото се основава на предположения или липсват стойностни измерители. В резултат от тази оценка може да се направи извод, доколко обосновани са мерките. Критерият за оценката е, ползите да превишават разходите, в противен случай е безсмислено да се предприемат каквито и да са действия.

На *четвърто* място се налага да се **оцени размерът на нетния (остатъчен) риск**. Тази оценка се дава след като се отчете влиянието на всички използвани контролни мерки. Измерването на нетния риск позволява да се прецени адекватността и полезността на приложените мерки и какво е моментното състояние на организацията в борбата ѝ срещу измамите. Когато се установят високи или критични равнища на нетния риск, следва да се пристъпи към изготвянето на вътрешен план за действие.

На *пето* място се **оценява какъв ще бъде ефектът на планираните за прилагане контролни мерки**. Едновременно с тях следва да се отчете влиянието на вече приложените мерки, което ще продължи да се усеща и в бъдеще (последващо въздействие), както и на започналите, но все още неприключени мерки. Тази оценка позволява да се направи заключение за степента на чистия риск. Той се получава, като от остатъчния риск се спадне влиянието на планираните мерки и екстраполацията на последващото въздействие. Това означава да се определи бъдещото състояние на организацията, което може да настъпи в резултат от прилагането на предвидените контролни мерки.

На *шесто* място ръководството следва да определи големината на целевия риск. Целевият риск показва каква е степента на измамите, която ръководството счита, че може да приеме, без това да повлияе на изпълнението на основните му задачи. Той разкрива какво е желаното бъдещо състояние на организацията. За организациите от публичния сектор целевият риск е определен в границите от 0,5 до 2 %. За частния сектор няма разработени стандарти, поради което ръководителите на дружествата го определят сами.

На *седмо* място се **установява резултатът от самооценката**. Той се получава след като се направи съпоставка между целевия и чистия риск. Вследствие от тази съпоставка са възможни три варианта:

а) чистият риск да бъде по-висок от целевия. В този случай се налага, ръководството да прегледа още веднъж плана си за действие и да предвиди допълнителни мерки за снижаване на риска от измами. Подобен

преглед следва да се извършва всеки път, когато се установи измама или опит за измама. Необходимо е периодически, по време на заседания, ръководството да обсъжда напредъка в борбата с риска от измами и настъпилите изменения вътре в организацията и околната ѝ среда.

б) чистият риск да е в рамките, които са определени с целевия. Подобна оценка налага да се прави ежегодна оценка на риска, съпроводена с преглед и актуализация на плана за противодействие на измамите.

в) целевият риск да е по-голям от чистия. Това означава, че ръководството е предприело и планирало достатъчно мерки за ограничаване на рисковите фактори. Когато текущо през годината не са установени никакви измами или опити за измами, може да се допусне, да се извърши преглед на плана с мерки един път на две години.

Ръководството не трябва да пренебрегва възможността от извършването на измами, а да ги разглежда в контекста на целия комплекс от рискове, които съпътстват дейността му. Подобен поглед показва, че те трябва да бъдат управлявани по същия начин както останалите бизнес рискове. На тях следва да се гледа като на възможни събития с отрицателни последици за организацията. Това предполага, оценката на рисковете от измами да се извърши, по същия начин, както останалите рискове, както и да се приложат идентични принципи и механизми за управление.

Характерна особеност на управлението на рисковете от измами е, че колкото и надеждно да функционират системите за контрол, могат само да намалят риска от допускането на измами или те да останат неразкрити. Контролните системи сами не са в състояние да отстранят напълно риска от извършването на измами. Следователно целта на управлението на рискове от измами е да се преодолеят основните от тях, които могат да нанесат най-големи щети. При това следва да се вземе предвид, че разходите, свързани с разкриването на измами и поддържането на деловата репутация, са твърде високи. По тази причина е невъзможно да се търси пълна гаранция срещу недопускането на измами, а вероятността от тяхната проява да се сведе до приемливи граници.

Възможно е с оценката риска от измами да се определят някои специфични рискове, за които се установява, че не се прави достатъчно за тяхното ограничаване. Получаването на подобна информация налага да се планират допълнителни мерки за борба с измамите, които са адекватни на специфичните рискове. Когато се установи, че повечето остатъчни рискове са елиминирани или достатъчно ограничени, могат да се предвидят много малко или никакви допълнителни мерки за борба с измамите.

Следователно, *за да може да води успешно борбата с измамите, ръководството на организацията трябва да е в състояние, правилно да оцени риска от тяхната проява. За целта е необходимо да се изготви самооценка на този риск.*

1.2. Мерки на ръководството за борба с измамите в предприятията

За да може успешно да се бори с измамите, ръководството на организацията следва да приложи добре **структуриран подход** към тях. В „Насоки за държавите членки и органите, които отговарят за програмите за оценка на риска от измами и ефективни и пропорционални мерки за борба с измамите“ се предлага четири етапа на борбата с измамите: **предотвратяване, откриване, поправяне и наказателно преследване** (Насоки за държавите – членки и органите, които отговарят за програмите за оценка на риска от измами и ефективни и пропорционални мерки за борба с измамите, 2016, стр. 3). Добри резултати в борбата с измамите дава съвместяването на точната оценка на риска от измами с прилагането на пропорционални мерки за тяхното предотвратяване или откриване. За да се намали значително риска от измами, следва да се използват координирани и навременни разследвания от вътрешните и външните компетентни органи.

Като част от контролната среда ръководството на организацията следва да разработи и целенасочено да прилага своя система за борба с измамите. Чрез нея то демонстрира своята решимост за справяне с измамите. Във връзка с борбата с измамите системата на ръководството следва да обхваща няколко основни теми:

- ◆ мисията на ръководството за изграждане в персонала на култура за борба с измамите;
- ◆ точно разпределение на отговорностите за справяне с измамите;
- ◆ обучение на персонала;
- ◆ повишаване на осведомеността;
- ◆ създаване на подходящи механизми за докладване на съмнения за измами;
- ◆ разработване на етичен кодекс;
- ◆ изграждане на адекватна система за вътрешен контрол;
- ◆ определяне на ясни индикатори за измамно поведение или действия.

Мисията на ръководството следва да бъде изяснена на целия персонал на организацията. За целта тя може да се публикува на вътрешните електронни страници. На всички служителите и контрагенти трябва да стане ясно, че тя се изпълнява последователно. Това може да се получи посредством редовно осведомяване на персонала по въпроси, свързани с борбата с измамите. Друга стъпка в тази насока е публикуване на резултатите от вече завършили разследвания на измами както в самата организация, така и извън нея.

Когато ръководството покаже ясно, че води непримирима борба с измамите, ще повиши доверието към себе си. То трябва да прави публично достояние контролните мерки, насочени към предотвратяване и откриване

на измами. Необходимо е, своевременно да се докладват на компетентните органи случаите на измама, за да се разследват и санкционират, тъй като става дума за извършването на незаконни действия. Резултатите от тези действия могат да доведат до промени в поведението и отношението към измамите на потенциалните нарушители. От друга страна, може да нарасне доверието на персонала и контрагентите към това ръководство, което е гаранция за изпълнението на поставените цели.

Част от мисията на ръководството е профилактиката срещу извършването на измамна дейност. От финансова гледна точка е по-добре, измамите да се предотвратят, отколкото да се предприемат мерки за справяне с последиците им, защото най-честите резултати от тях са загуби. Съществуват определени трудности за доказването на намерение, имащо за цел извършването на измама. Допускането на неправомерни действия накърнява и деловата репутация на предприятието. Следователно добрият подход е да се ограничат възможностите за извършване на измама.

Действията за предотвратяване на измамите най-често се насочват към ограничаването на възможностите за тяхното извършване. За това е необходимо да се създаде надеждна система за вътрешен контрол. Това действие следва да се съчетае с изготвянето на правилна оценка на риска от измами. Освен това в борбата с измамите могат да се използват и други механизми като цялостно обучение на персонала, дейности, насочени към повишаване на осведомеността и изграждане на подходяща етична култура. Тези действия водят до изграждането на подходяща нагласа сред служителите.

Ръководството на организацията трябва да има ясно разбиране за *разпределението на отговорностите*. За да се бори успешно с рисковете от измами, ръководството на организацията следва да предвиди прилагането на специализирани способности за разкриване. То трябва да определи служителите, които отговарят за тяхното изпълнение. Като част от контролната среда то е задължено да разработи длъжностни характеристики за всяко работно място. Въз основа оценката на риска с длъжностните характеристики може да се възложи на определени служители да изпълняват допълнителни контролни функции. От други нисши ръководители или членове на персонала може да поиска по-често да предоставят отчети за дейността си.

За да може успешно да се бори с измамите, ръководството на организацията следва да създаде адекватни системи за управление и контрол. То трябва да следи доколко създадените от него системи функционират ефективно в борбата с измамите. Целта е да се установи дали всички участници в процеса правилно разбират своите отговорности и задължения. Ефективното функциониране на системите за финансово управление и контрол показва на служителите и контрагентите, че ръководството на организацията има координиран подход за борба с измамите.

Когато на едни служители се възлагат допълнителни контролни функции, а от други се изискват допълнителни доклади, е необходимо да се извърши *обучение на персонала*. Всички служители следва да бъдат обучени по теоретични и практически въпроси, свързани с борбата с измамите. Персоналът следва да се приучи как да реагира при откриване на възможни случаи на измама. Обучението може да обхваща останалите теми от системата за борба с измамите, като специфични отговорности и механизми за докладване.

Паралелно с обучението могат да бъдат приложени мерки за *повишаване на осведомеността*. Това може да се извърши по няколко различни начини. Ръководството може да предвиди издаването на специални информационни бюлетини, които да разпространява сред своите служители. Възможно е да се поръча изработване на подходящи плакати. Успешна роля за повишаване на осведомеността могат да изиграят вътрешните електронни страници. При нужда осведомяването да се включи като постоянна точка от дневния ред на заседанията на функционалните и структурни звена. Може да се приеме, че повишаването на осведомеността е част от културата на ръководството за борба с измамите.

Поради особения характер на деянието не е възможно да се осигури пълна защита срещу извършването на измами, независимо от приложените мерки. За да се засили борбата с измамите, е необходимо да се разработят специфични *механизми за докладване на съмнения* за неправомерни действия. Целта от прилагането на тази мярка е да се открива навреме поведение, което има за цел извършването на измама. Към този елемент могат да се отнесат и аналитични процедури, с които се разкриват очертаване на аномални тенденции, както и стандартни механизми за докладване на изготвени оценки на рисковете от измама.

За да се привлече в максимална степен персоналът в участие в борбата с измамите, е необходимо да се изгради подходяща култура. За целта е необходимо, ръководството да изготви *етичен кодекс*. В борбата с измамите той има важно значение за възпиране на потенциалните нарушители. Чрез кодекса може да се постигне максимално увеличаване участието на служителите в борбата с измамите. Подобна култура може да се създаде чрез съчетаването специфични подходи и политики за борба с измамите. В етичния кодекс могат да се включат следните елементи:

- ♦ точно изложение на мисията на ръководството, от което персоналът и контрагентите могат да разберат, че ръководството на организацията желае да спазва най-високите етични стандарти;

- ♦ ясно позиция на ръководството, т.е. изявление от органите за общо управление и оперативното ръководство, че очакват от персонала също да прилага най-високи стандарти за етично поведение;

- ♦ норми на поведение, с които целият персонал трябва да се запознае и да поеме задължението, че ще спазва редовно. Нормите за поведение, включени в етичния кодекс на организацията, са задължителни

както за служителите, така и за ръководителите. Към тях могат да се отнесат:

- основните принципи, които ръководството и персоналът трябва да съблюдават – почтеност, обективност, отговорност и честност;
- разясняване на отговорностите, които ръководителите и служителите трябва да поемат, във връзка с борбата с измамите;
- характеристика на конфликта на интереси, спазване на задълженията и процедурите във връзка с тяхното деклариране;
- действията и подходите по отношение получаването на подаръци и добронамерените жестове;
- разясняване същността на поверителната информация, задълженията и отговорностите на персонала по отношение на нейното опазване;
- указания за начините, по които да се докладват съмненията за измама.

На *вътрешния контрол* се отрежда ролята да бъде най-силният защитник срещу възможните измами. Добре структурираната и ефективно действаща система за вътрешен контрол е надежден гарант за ограничаване на рисковете от измама. Вътрешният контрол може да изпълни своите защитни функции, когато използваните от него контролни процедури са точно насочени към ефективно въздействие на констатираните рискове. Проверките следва да са насочени не само към персонала, но и към ръководството. Контролът върху управлението на риска трябва да бъде всеобхватен, защото измами могат да се извършват във всяка една от сферите на дейност на организацията. Прилаганите контролни процедури трябва да са основани на риска от измами и да имат голям обхват. В резултат от всеобхватността ще се повиши вероятността от разкриване на възможни случаи на измама. Служителите, които извършват документални и фактически проверки на управлението, трябва добре да познават основните индикатори на измами.

За да се осигури превантивна защита срещу риска от измами, следва да се използва надеждна система за вътрешен контрол. Необходимо е тя се организира и използва като адекватен отговор на установените при изготвяне на оценката рискове. Вътрешният контрол трябва да работи за разкриване на всяко потенциално поведение, целящо измама.

Индикаторите за измами са онези признаци, по които може да се разбере, че се извършва измамна дейност. Когато се установи тяхната проява, е наложително да се извърши незабавна проверка, за да се установи дали е необходимо да се прилагат допълнителни мерки. В зависимост от характера на дейността индикаторите могат да имат специфична проява. Сред тях могат да се открият:

- ◆ характерът на дейността на организацията и произтичащите от нея цели на ръководството. Съществуват дейности, които съдържат в себе си по-голям потенциал за извършване на измами и други, които са по-

слабо податливи. Рисковете, свързани с характера на дейността, могат да бъдат както вътрешни, така и да произтичат от околната среда.

♦ големите сделки. Този индикатор може да се разглежда в три аспекта:

- стойностен – колкото по-голяма е стойността на една сделка толкова повече възможности за извършване на измама се съдържат в нея;

- времеви – колкото по-дълго време се извършва една операция, толкова по-голям потенциал за извършване на измами се съдържа в нея;

- честота – колкото повече пъти се извършва една операция, толкова по-рутинни проверки се извършват, което може да се окаже предпоставка за пропускане на измами.

♦ отчитане на операции по начин, който е невъзможен или рядко приложим според изискванията на счетоводните стандарти. Често подобни счетоводни статии се правят, за да се прикрие нечие измамно действие, поради което те трябва да бъдат обект на засилен контрол.

♦ честа смяна на ръководители или отговорни служители. На новите ръководители и отговорни служители е необходимо време, за да се запознаят в дълбочина с проблемите, което води до ограничаване или неправилно насочване на контрола. Именно в този период е възможно да се извършат измами. Възможен е и друг вариант – на ръководна или отговорна длъжност да се назначи лице, което няма необходимата квалификация. Некомпетентният ръководител е много силен рисков фактор.

♦ извършване на рутинни контролни процедури, без да се навлиза в дълбочина или да се използват по-сложни способности. Понякога зад напълно редовни документи, с които се отчита извършването на сделка и нейната възмездност, може да се крие значителна измама. Необходимо е да се извършат допълнителни проверки, за да се установи движението на предмета на сделката или неговата наличност.

♦ извършване на сделки между свързани лица. При тези сделки е възможно да се осъществи нерегламентирано прехвърляне на имущество или капитали с цел извършване на измама. В резултат от подобни действия могат да се накърнят интересите на държавата (заради укрити данъци), съдружници или акционери, депозанти в кредитни институции.

♦ придобиване от юридическо лице на предмети, които могат да се използват за лични нужди. Подобни предмети могат да бъдат обсебени, с което да се нарушат интересите на държавата или собствениците на организацията.

Оценката на ефективността от функционирането на системите за управление и контрол може да се извърши както от външни, така и от вътрешни одитори. Те следва да изразят мнение относно реалността на оценката на риска от измами и резултатите от изпълнението на мерките за борба с измамите. Когато се изрази мнение, че рисковата среда от измами е на високо или критично равнище могат да се извършват няколко одита през такъв период, колкото е необходимо. Вътрешните одитори следва

систематично да проверяват ефективността от изпълнението на планираните мерки за борба с измамите.

2. Разкриване на измамите чрез финансовите отчети от независими одитори – очаквания и възможности

Измамите чрез финансовите отчети повлияват решенията и действията на широк кръг лица – собственици, инвеститори, контрагенти, надзорни органи, одитори. Работата на одиторите в тази насока е нормативно определена – чрез МОС 240 Отговорност на одитора относно измами чрез финансовите отчети. Всъщност самата история на възникване и развитие на одитната функция е свързана с разкриването на измами, поради което в първите десетилетия независимият финансов одит е бил тясно свързан именно с разкриването на измами. Постепенно фокусът се измества към потвърждаване на „вярното и честно“ представяне на информацията във финансовите отчети, като се отчита, че одиторът нито е обучен, нито разполага с достатъчно средства за разкриване на измами. Това съвсем не означава отказ от ангажираността на независимия одитор да идентифицира наличието на фактори за риск от измама. Нещо повече, това е неизменна част от проявата на професионален скептицизъм, разбираан като „непрекъснато поставяне под въпрос на това, дали информацията и получените одиторски доказателства предполагат, че е възможно да съществуват съществени неправилни отчитания, дължащи се на измама“ (Ръководство по Международни стандарти за контрол върху качеството, одит, преглед, други ангажименти за изразяване на сигурност и свързани по съдържание услуги – издание 2018 (първа част), 2019).

Проблемът с измамите, и по-специално измамите чрез финансовите отчети, привлича интереса на редица български изследователи², но въпреки това остава област, която очаква още научни и практически изследвания.

В чуждестранната литература редица изследвания са посветени на въпроса, дали следва, одиторите да бъдат държани отговорни за неразкриването на измами и злоупотреби. Логично одитори и потребители на информация от финансовите отчети имат различия по този въпрос. По отношение на ролята на одитора при разкриване и предотвратяване на измами

² Димитър Динев – с акцент върху икономическите измами, Али Вейсел – одитни процедури за разкриване на измами, Даниела Петрова – ролята на одитора и използването на приблизителни счетоводни оценки при измамното финансово отчитане, Силвия Костова – одиторски процедури за разкриване на грешки и измами, Нино и Снежана Калоянови – прилагане на МОС 240, Дияна Банкова – одитът и измамите в застраховането, Пламен Божинов – измамите като отговорност на одитора; Явор Башев - Измами във финансовите отчети – анализи и превенции.

повечето изследвания сочат, че „одиторите не бива да бъдат държани отговорни в случай на неуспех да разкрият и предотвратят измама (Pan, Poh, Themin, & Hui Ting, 2011).

Одиторът не гарантира, че ще бъдат разкрити всички съществуващи неточности и отклонения. Нещо повече, поради възможността одиторът да бъде въввлечен в схеми на измамно финансово отчитане, някои автори стигат до заключението, че „противодействието на измамите чрез финансовите отчети е по-сложно отколкото при присвояването на и злоупотребите с активи и други видове измами, защото те се извършват от висшето ръководство, собствениците и обикновено са с помощта и съучастие на одитори, консултанти и адвокати“ (Динев, 2006, стр. 113).

В реална среда е налице несъответствие в очакванията (expectation gap) на потребителите на финансови отчети и начина, по който широката общественост възприема одита, от една страна, и това, което одиторската професия смята, че трябва да се очаква от нея при извършване на одита, от друга страна (Ojo, 2006). Големите финансови скандали се свързват с неспособността на одиторите да разкрият измами и да отправят предупреждение за предстоящи сринове на предприятията. Според някои професионалистите все още се опитват да избегнат отговорността за разкриване на измами, за да защитят собствения си интерес (Salehi & Azary, 2008).

Рисковете от измама винаги са съществени рискове и по тази причина международните одиторски стандарти изискват, те да бъдат преценявани на всеки етап от одитния ангажимент. Аналитичните процедури могат да бъдат полезни при идентифицирането на необичайни операции или събития или на суми, съотношения и тенденции, които може да насочват вниманието към въпроси, касаещи вероятна измама. Още при поемането на одиторски ангажимент одиторът следва да прецени приемливостта на потенциалния клиент. Известно е, че някои бизнес сектори се отличават с повишено ниво на риск. Резултатите от проучване на PwC показват, че компаниите, отчитащи измами, са разпространени в много отрасли, като най-малко една четвърт от анкетираните в който и да е отрасъл, са били жертви на измамни инциденти. Отраслите, които търпят най-високи средни загуби, са застраховането и промишленото производство. Честотата на измамите е най-висока в компании в Северна Америка, Африка и Централна и Източна Европа, където повече от половината от компаниите съобщават за измама. Най-ниска е честотата в региона на Западна Европа, въпреки че в Обединеното кралство е отчетена честота, много по-висока от средното за този регион.

Допълнителен риск от невярно представяне възниква и при промяна на нормативната уредба, което се проявява особено силно в първите години след промяната. Това може да бъде свързано както със затруднения в разбирането, например на нов счетоводен стандарт, така и с умишлено използване на прехода за манипулативно финансово отчитане.

Актуален пример за това е МСФО 15 Приходи от договори с клиенти. Новият стандарт елиминира специфичните за отделните транзакции и индустрии правила за признаване на приходите ... и ги замества с принципен подход за признаване на приходи (АICPA, 2018). Паралелно с това новият МСФО 15 изисква *допълнителна професионална преценка*, която крие опасност от пристрастие и това може да бъде използвано за манипулиране на информацията във финансовите отчети. Една от промените, направени в стандарта за признаване, се отнася до критериите за събираемост. В миналото компаниите трябваше да преценят дали е вероятно или не получаването на всичко обещано в договор. Съгласно новите стандарти компаниите трябва само да определят дали вярват или не вярват, че ще успеят да съберат всички приходи, на които имат право за прехвърлените стоки и услуги (Pleasant, 2018).

МСФО 15 представя модел за признаване на приходи, който включва пет стъпки: (вж. фиг.1)

Фигура 1. Модел за признаване на приходи (Международен стандарт за финансово отчитане 15 „Приходи от договори с клиенти“, 2018)

Всяка една от петте стъпки крие определени рискове, които могат да увеличат експозицията на измама или неспазване поне през първите няколко години след приемането, а и по-късно.

Целта на първата стъпка е да се определи възникването на отношения, от които произтичат изпълними права и задължения. От гледна точка на независимия външен одит рисковете са свързани с наличието на устни договори и третирането на евентуална промяна на договор – като промяна в условията на договора или сключване на допълнителен (нов) договор.

Идентифициране на задълженията е необходимо, за да се определи дали в тях има повече от едно задължение за изпълнение, което да отговаря на критериите за признаване. Приход се признава тогава, когато бъде изпълнено отделното задължение. Евентуалните манипулации произтичат от възможността, отделните задължения за изпълнение да не бъдат идентифицирани правилно (пример: договор за производство и инсталиране на персонализирано оборудване и предоставяне на поддръжка за определен период от време).

Третият етап – определяне цената на сделката, е логично следствие на предходния, защото, ако са идентифицирани отделни задължения за изпълнение, цената на сделката трябва да се разпредели между тях. На-

пример, ако предприятието предоставя удължена гаранция, то тя трябва да се разграничи от гаранцията тип „сигурност“, която се отчита съгласно МСС 37 и да се дефинира като гаранция тип „услуга“, която е отделно задължение за изпълнение.

Разпределяне на цената на сделката към задълженията за изпълнение: принципът е, че ако стоките, или стоката и услугата, имат отделни цени, които се прилагат за клиенти самостоятелно, то те се ползват, за да се извърши разпределението. Ако липсват отделни цени, се прави разчетна цена или по метода „разходи плюс“, или коригирана оценка на пазарни цени. Например, при продажба на лиценз на програмен продукт с последваща техническа поддръжка, ако програмният продукт не се продава отделно, е необходимо да се определи цената на последващата техническа поддръжка, да се извади от общата цена по договора и така да се определи цената на програмния продукт.

Ако липсва информация, то единичната продажна цена се определя на база на цялата налична достоверна информация, включително пазарни условия, специфични фактори за предприятието, както и информация за клиента или класа на клиента. Когато източниците на тази информация могат да бъдат манипулирани, това може да повлияе на верността на финансовия отчет.

Съгласно МСФО 15 предприятието признава приход, когато или докато изпълни задължението за прехвърляне на договорените стоки или услуги на клиента – стъпка 5 (Международен стандарт за финансово отчитане 15 „Приходи от договори с клиенти“, 2018). Основният момент тук е свързан с преценката дали приходът да се признава в течение на времето или в момента, което е пряко свързано с необходимостта, одиторът да събере достатъчни и уместни доказателства относно твърдението за периодизация.

Очаква се, най-големите промени от прилагането на МСФО 15 да се реализират от предприятия, предлагащи продукти и услуги в пакет, продажба на лицензи. предоставяне на услуги под формата на дългосрочни договори, както и от тези, които прилагат променливи цени или условно възнаграждение в своите договори с клиенти. Най-засегнати отрасли са: телекомуникациите, технологиите, енергетиката, автомобилостроенето, строителството, информационните технологии, недвижимите имоти, фармацевтичният сектор и здравеопазването, медиите и развлеченията. Според някои автори новият стандарт позволява на много компании да ускорят признаването на приходите си, както никога досега. Например изпълнителите, които получават бонус за ранно приключване на работа, могат да преценят какъв бонус очакват и да го отчетат като приход (Pleasant, 2018). Все пак липсата на достатъчно информация за ефектите от въвеждането на новия стандарт за отчитане на приходите не позволява категорични заключения относно посоката на изменение. В противовес на посочената теза за ускорено признаване на приходи, в отчетите на някои

дружества от засегнатите сектори за финансовата година, завършваща на 31.12.2018, се отчита намаление на неразпределените печалби след прилагането на МСФО 15.³

Противодействащ на измамното финансово отчитане е и фактът, че МСФО 15 изисква по-голямо оповестяване, налагайки на компаниите необходимостта да предоставят на потребителите на финансови отчети изчерпателна информация за естеството, размера, сроковете и несигурността на приходите и паричните потоци, произтичащи от договори с клиенти.

Като рисково, от гледна точка на невярно финансово отчитане, може да бъде оценено и първоначалното прилагане на МСФО 16 Лизинг. Може да се предполага допускане на отклонения от изискванията за коректно представяне на наети активи и произтичащите от тях пасиви както поради грешки, така и поради умишлено отклонение от принципите, на които се базира новият стандарт. От 01.01.2019 год. активите с право на ползване, класифицирани в предходни периоди като оперативен лизинг, следва да бъдат представяни в баланса по сума, равна на задължението по тях. Съответно задължението се оценява по настоящата стойност на оставащите лизингови плащания, дисконтирани с ефективен лихвен процент към началната дата на прилагането. Може да се очаква, че предприятия, които нямат капацитет да посрещнат предизвикателствата на новото сче-

³Пояснителни бележки към отчета за финансовото състояние на ЧЕЗ Разпределение България АД:

Намалението на неразпределената печалба при прилагане на МСФО 15 в размер на 1.328 хил. лв. е нетен ефект от:

- Отчетени пасиви по договори за присъединяване с клиенти към 01.01.2018 г. от такси за присъединяване в размер на 16.176 хил. лв., които по МСС 18 са отчетени на приход през предходни периоди (намаление);

- Признати на приходи от цена за присъединяване в размер на 11.602 хил. лв., за които договорите са приключени и задълженията по тях са изпълнени в предходни периоди (увеличение);

- Признати приходи през 2018 г. в размер на 11,045 х. лв. от пасиви по договори с клиенти, признати в началото на периода, съгласно МСФО 15 (увеличение);

- Признати пасиви по договори с клиенти към 31.12.2018 г. в размер на 7.490 хил. лв. по неприключени договори, които съгласно МСС 18 биха били отчетени на приход през 2018 г.(намаление);

- Ефект от амортизации на разсрочени приходи от такси за присъединяване в размер на 1.752 хил. лв., които биха били признати на приход по МСС 18 (намаление);

- Ефект в задълженията за данък върху печалбата от промените поради новите стандарти;

- Начислен отсрочен данъчен актив върху отчетени пасиви по договори за присъединяване с клиенти към 01.01.2018 г. и през 2018 г., нетен ефект 1.263 хил. (увеличение).

товодно отчитане, ще имат затруднения с коректното изготвяне на погасителен план и определяне размера на главницата и лихвата. В практически аспект могат да се очакват проблеми, при необходимост да бъде преоценен пасивът по лизинга, когато „има промяна в бъдещите лизингови плащания, произтичаща от промяна в индекс или процент, използван за определяне на тези плащания, включително например промени в пазарното равнище на наемите след преглед на пазара за отдаване под наем“ (МСФО 16, параграф 42, б. „б“). Умишлено може да бъде пропусната преценка на пасив по лизинг, когато има увеличение на наемните вноски и същевременно ръководството на предприятието има притеснения във връзка с влошена ликвидност.

Според Josef T. Wells, основател на Асоциацията на сертифицираните проверители на измами, най-често манипулациите могат да бъдат класифицирани в една от следните категории (Occupational Fraud and Abuse, 1997, стр.446):

- фиктивни приходи;
- времеви разлики;
- скрити задължения и разходи;
- неподходящи оповестявания;
- неподходяща оценка на активи.

Придържайки се към тази класификационна схема и отчитайки спецификата на българските условия, в това число изключително високия дял на малки предприятия, можем да определим следните **основни схеми при измами чрез финансови отчети:**

- Фиктивни приходи
- Фиктивни разходи
- Признаване на приходи, респективно разходи, в неправилен отчетен период
- Прикриване на задължения и разходи
- Неправилна оценка на активи /подценени и надценени активи/
- Неправилно отчитане на капиталови и оперативни разходи
- Неадекватно оповестяване
- Други

Фиктивните приходи се проявяват като надценяване на приходите в отчета. Както показва изследване (Beasley, Carcello, Hermanson, & Neal, 2010), този вид измамно финансово отчитане има водещо място. Апетитът към манипулиране на приходите има своето логично обяснение в значимостта им за изчисляването на различни показатели и коефициенти.

Някои примери за конкретни схеми за отчитане на нереални приходи са:

✓ Дружеството започва да предлага големи отстъпки и разсрочено плащане с цел привличане на клиенти (поради естеството на бизнеса, това е схема, предпочитана във фармацевтичния сектор).

✓ Отчитат се като редовни продажби т.нар. условни или гарантирани продажби. В основата на този тип продажби стоят споразумения, които позволяват, стоките да бъдат върнати, ако не бъдат продадени.

✓ Продажби с отложени доставки – за да бъде призната като приход собствеността и рисковете трябва да бъдат прехвърлени върху купувача.

✓ Разпродажби на залежали стоки поради продуктово реструктуриране. Тук се създава впечатление за ръст на продажбите, ако не се оповести отделно.

✓ Изместване на датата за междинно приключване с 2-3 дни.

✓ Манипулативно отчитане на условията на доставка – тук се използва наличието на международно признати условия CIF и FOB (франко склад на продавача или на купувача), като се манипулира моментът на признаване – в момента на изпращане, вместо в момента на получаване.

✓ Изместване на един вид приход към друг вид приход, при което вторият се признава незабавно за разлика от първия, който съгласно стандартите се признава разсрочено (пример: при лизинг могат да се генерират три вида приходи – от продажба, от техническо обслужване на лизингования актив и финансов приход).

Използват се различни модификации на измамно отчитане на приходите като, например, вписване на продажби на стоки или услуги, които никога не са извършвани. Могат да се използват клиенти-фантоми или действителни клиенти. Например, фактура може да бъде изготвена за легитимен клиент, като действително доставените стоки са по-малко отколкото фактурираните. Втората (фиктивна) фактура не се изпраща на клиента и така в неговото счетоводство се отразява действителното задължение. Обикновено в началото на следващия период продажбите се сторнират, но това не позволява излизане от схемата, тъй като, за да се запази желаното равнище на приходи, се налага, операцията да се повтори. Друг вариант е да се завишат изкуствено сумите в стари фактури.

Осчетоводяването на фиктивни сделки по продажба обикновено се съпътства от създаване на фиктивни вземания и това може да подпомогне одитора при разпитане на подобни схеми. Причината е, че МОС изискват прилагане на процедурата „външно потвърждение“, а третите страни, стига да са независими, няма как да направят това. Мениджмънтът на предприятието може да се опита да осуети изпращането на писма за потвърждение, но е по-вероятно да манипулира отговорите, като предложи съдействие при изпълнение на процедурата. Особено уязвими са потвържденията по имейл или ползването на „отрицателни потвърждения“, които изискват отговор само в случай на несъответствие. По този начин задър-

жаните от ръководството на предприятието отговори могат да бъдат третираны от одитора като мълчаливо потвърждение.

Разкриването на всяка измамна схема изисква, одиторите да познават възможните цели, мотиви, ефекти и индикатори за съответния тип измама. В случая с фиктивните приходи **целите** са – да се покаже по-добро финансово състояние, **мотивите** – привличане на инвеститори, получаване на кредит, получаване на премии, доказване на произход на средства и др., **ефектите** върху потребителите – финансови загуби от инвестиции в дружества с лошо финансово състояние; невъзможност да се получат обратно заемообразно отпуснати средства, заобикаляне на законови изисквания и изисквания на надзорни институции. Одиторът трябва да е особено чувствителен към **индикатори** като:

- необичайни по характер сделки и сделки с необичайно голям размер в края на периода;
- неравномерни приходи;
- сделки при ценови условия значително над пазарните;
- последващо сторниране на операциите (обичайно в началото на следващия отчетен период).

Одиторските процедури включват изпълнение на аналитични процедури по същество, като се ползват по-детайлизирани данни – по бизнес сектори, по месеци, по отделни продукти. Подходяща процедура е и наблюдението на процеса на експедиция, както и отправянето на проучващи запитвания към персонала, отговорен за продажбите. Професионалният скептицизъм изисква, одиторите да контролират процеса на изпращане на потвърждения и да използват отрицателни потвърждения само когато са оценили риска от съществено неточно отчитане като нисък и са получили достатъчно подходящи одитни доказателства относно оперативната ефективност на контролите. Полезно би било използването на елемента изненада, като невинаги потвържденията се изпращат в края на годината, която дата е предвидима, а се ползват потвърждения и на междинна дата.

Друга често използвана схема на манипулативно финансово отчитане е **признаване на приходи и разходи в неправилен отчетен период**. Незапознат страничен наблюдател би могъл да negliжира подобни действия с оправданието, че приходът (съответно разхода) все пак е бил отчетен и не е толкова важно дали това се е случило на 27 декември или на 3 януари следващата година. Проблемът тук се основава на счетоводния принцип за съпоставимост на приходите и разходите. Една възможна схема е по-ранното признаване на приходи. Мотивите могат да бъдат различни – от желанието да се покаже, че даден бизнес е много по-печеливш, отколкото всъщност е, до осигуряването на бъдещи постъпления. Например, в случаите на получаване на финансиране, което зависи от сума на вече получени дарения, ръководителят на организацията вписва обещани даре-

ния, преди те действително да са получени. Именно с характеристиката периодизация са свързани измамите, характеризирани като „различия във времето“, т.е. счетоводно отразяване на приходите и/или разходите в неправилен период. Желанието да се платят по-малко данъци, води до обратната схема – укриване на приходи или отлагане момента на тяхното признаване.

Укриването на приходи рефлектира във формирането на т.нар. „черна каса“ и в несъответствието между наличностите по счетоводни данни и фактическите наличности на стоки и продукция. Необичайно по размер финансиране на дейността от акционери, съдружници и неидентифицирани трети лица също може да бъде „червена лампичка“ за одитора и да подсказва укрити приходи. Обратната схема е неправомерно разсрочване на приходи с цел отлагане на тяхното признаване в бъдещ период, когато се очакват по-високи разходи и/или по-ниски данъчни ставки. С тези действия отново се нарушава основният принцип за съпоставимост на приходи и разходи.

По идентичен начин могат да бъдат манипулирани и разходите – като бъдат отложени за следващ отчетен период или като бъдат вписани преди периода, за който се отнасят.

Например, ако предприятието акуратно е отразило продажбите през м. декември, но е „пропуснало“ да отпише стойността на активите, предмет на продажбата, и е направило това в следващ период, то ефектът е подценяване на разходите в периода на вписване на продажбата и надценяване на разходите в периода на отписване на активите.

Често поради натиск да бъдат изпълнени бюджетни проекти и поставени цели или поради липса на счетоводни контроли, се правят компромиси с отнасянето на разходи в правилния период. Когато разходите са вписани в период, различен от периода, в който действително са били направени, то отново е нарушен принципът за съпоставимост. Може да е налице както задържане на разходи, така и по-ранното им изписване.

Един от начините да се покаже дружеството по-печелившо чрез манипулиране на финансовите отчети, е да се **подценят задълженията и разходите**. Подценяването на задълженията има позитивен ефект върху баланса, в който при равни други условия ще се увеличи собственият капитал. Подценените задължения и разходи трудно се разкриват поради липсата на следа.

Има три обичайни метода за прикриване на задължения и разходи:

- Пропускана на задължения/разходи;
- Капитализиране на разходи
- Неоповестяване на гаранционни разходи и задължения

Най-предпочитаният и лесен метод за прикриване на задължения и разходи е просто пропускането на тяхното вписване. Осчетоводяването може да бъде направено или да не бъде направено в по-късен период, но

това не променя подвеждащия характер на текущия отчет. Пропускането на задължения е лесно за извършване, но трудно за разкриване. Последващият преглед на транзакции след датата на баланса може да бъде от полза. Когато се пропуска осчетоводяването на задължения и разходи, извършителите обикновено вярват, че могат да наваксат това в следващ период, предполагайки например, че ще могат да реализират печалби от бъдещо покачване на цените. Очакванията са, че ще бъдат привлечени инвеститори, ще се стабилизира финансовото състояние и ще могат да бъдат отразени пропуснатите разходи на по-късен етап.

Капитализираните разходи са разходи, които носят ползи за компанията за повече от един период. Обратно на тях текущите разходи директно кореспондират с генерирането на текущи приходи и получаването на печалба за текущия период /разходи за заплати в сервиз за техника/. Капитализирането на разходи позволява тяхното амортизиране за период от няколко години. Ако **разходи бъдат капитализирани неправомерно като активи**, то ще бъдат надценени доходите за текущия период, за сметка на следващ период, когато доходът ще бъде подценен. Счетоводните правила невинаги са достатъчно ясни относно капитализирането на разходи и това води до често използване на измама от този тип.

Така както капитализирането на разходи може да бъде некоректно, изписването като текущи на разходи, които следва да бъдат капитализирани, също може да съставлява измама. Мотивът обикновено е спестяване на данъци.

Подценяване на пасивите може да бъде реализирано и при **пропускане на начисления и провизии** или начисляването им в по-малък размер /плащания на възнаграждения на персонала, задължения по данъци, гаранции за продукти, премии при връщане на опаковки, етикети/.

Принципът, че активите се оценяват по историческа цена, е прост за разбиране, но понякога може да бъде подвеждащ – например поради ефектите от инфлацията, които, дори когато са доста умерени на годишна база, могат да нараснат значително през по-дългия период, през който дълготрайните активи са в употреба. Освен това, ако доходите се определят чрез препратка към историческите цени на придобитите в по-ранни периоди активи, заместването на тези активи в нормалния ход може да изисква повече ресурси, отколкото са осигурени от амортизацията. При тези обстоятелства едно предприятие, което на пръв поглед е печелившо, но печалбата е незначителна, може да се окаже, че фактически се е самоликвидирало и не е в състояние да продължи съществуването си, без да натрупва нови дългове или вливания на капитала. Ефективна алтернатива на този проблем е концепцията за преоценка по справедлива стойност. Трябва да се отбележи, че както задържането на оценката на база историческа цена, когато има крещящи доказателства, че тя е драстично различна от справедливата, може да бъде подвеждащо, така и самото въвеждане на периодична оценка по справедливи стойности може да се разглежда и да

се използва като създаващо допълнителни възможности за измами. Оценката по справедлива стойност е част от приблизителните счетоводни оценки и върху нея оказва влияние предубедеността на ръководството (преднамерена или непреднамерена).

Манипулативната оценка на активи най-често се свързва с надценяване на материалните запаси, неправилно определена репутация при бизнес комбинации, надценяване или подценяване на вземания, както и на ДМА и НМДА.

Материалните запаси следва да бъдат отразени в баланса по по-ниската от себестойността или нетната реализируема стойност. Залежалите материални запаси или трябва да бъдат обезценени, или да бъдат бракувани. Одиторска процедура, която освен за потвърждаване на количествата материални запаси се използва и за установяване на остарели, залежали или негодни за употреба, е присъствието на инвентаризация. Някои счетоводни продукти съдържат модули за обезценка на материалните запаси, но независимо че процесът е компютъризиран, одиторът следва да извърши проверки за манипулиране, особено ако са налице мотиви за невярно представяне на информацията във финансовите отчети.

Международен одиторски стандарт 240 посочва като подходящи одиторски процедури относно приблизителните оценки на ръководството:

✓ Използване на експерт за разработване на независими приблизителни оценки, които да бъдат сравнени с приблизителните оценки на ръководството.

✓ Разширяване на проучващите запитвания към лица извън ръководството и счетоводния отдел за потвърждаване на способността и намерението на ръководството да изпълни плановете, които са от значение при разработването на приблизителните оценки.

Вземанията от продажби се манипулират по същия начин както продажбите и запасите и в много случаи схемите са свързани. Двете най-често срещани схеми са фиктивни вземания и пропускане да се впише адекватна обезценка. Пример: Мениджър на публично търгувано дружество е поддържал два списъка на дебитори. Един, който коректно показва остаряването на вземанията, и друг, който е манипулиран, като остарелите вземания са редактирани. На одитора се представя вторият списък и при липсата на допълнителни процедури той може да стигне до невярно заключение относно необходимостта от обезценка. Ето защо е необходимо, одиторът да извърши документална проверка на възникването на вземанията, като изиска първичните документи (фактури, авансови преводи, договори за заеми и др. подобни).

Трябва да се има предвид, че обезценката представлява приблизителна счетоводна оценка. Следователно границата между обективно неточна приблизителна оценка и манипулативна такава е много тънка. Две популярни техники за приблизителна счетоводна оценка на вземанията са процент от продажбите и възрастов анализ.

С приемането на МСФО 9 Финансови инструменти е възприет изцяло нов модел за обезценка, а именно модел на очакваните загуби. По отношение на търговските вземания и активи по договори с клиенти (по смисъла на МСФО 15 Приходи от договори с клиенти), които не съдържат значителен компонент на финансиране, следва да се прилага опростен подход. Същността му се изразява в това, че предприятието оценява загубата от обезценка на тези активи единствено на база очакваните кредитни загуби за целия им срок (както при първоначалното им признаване, така и във всеки следващ отчетен период). Акуратното прилагане на новия модел за обезценка би довело до по-голяма степен вярно и честно представяне. Същевременно прилагането на преценка, базирана на очаквания, крие големи рискове за манипулиране на финансовите отчети, което е и предизвикателство за одиторите.

Бизнес комбинации

Счетоводното третиране на бизнес комбинациите се отнася към въпросите с повишена трудност. Вероятността от манипулиране на финансовите отчети и оттам извеждане на некоректно съотношение на замяна на акциите или дяловете, явно е оценена от законодателя като голяма, поради което съгласно чл. 262б, 262л и 262м (Търговски закон, изм. и доп. ДВ, бр.83, 2019 г.) е въведено изискването за доклад на проверителя, който следва да е регистриран одитор, като е наблегнато на неговата независимост и отговорност за потвърждаване на оценката на предвиденото в договора или плана за преобразуване съотношение на замяна. Когато са няколко съдружници, най-често един от тях е по-пряко ангажиран в бизнеса и има по-непосредствен контакт със счетоводството. Това позволява, той да манипулира отчета по начин, по който може да извлече полза при разделяне, отделяне. Коректната оценка по справедливи стойности придобива изключителна важност, защото точно на нейна основа се извършва процедурата. Рисковете за одитора се свързват с неправилно съотношение на замяна или преследване на данъчни ефекти при общ собственик.

Обичайните схеми са осчетоводяване на фиктивни активи, некоректна оценка, неправилно капитализиране на краткотрайни активи и на разходи за въвеждане в експлоатация.

Един от най-лесните методи е **вписване на фиктивни активи**. Това може да бъде реализирано за сметка на собствениците, когато правят допълнителни вноски по ТЗ или апортни вноски, или за сметка на осчетоводяване на неосъществено придобиване. В много случаи е съпроводено с изготвянето на фиктивни първични документи – напр. фактура за доставка от нерегистрирано по ДДС лице. Целта може да бъде оправдаване на изходящ паричен поток, насочен в действителност за плащане на неофициални заплати. И тъй като разходите за услуги обикновено са обект на по-специално внимание от страна на данъчните органи, се предпочитат фактури за активи. При липса на налични парични средства по баланс подобни фиктивни осчетоводявания могат до доведат до успоредно завиша-

ване на задълженията. **Индикатор**, който насочва одитора, е наличието на задължения, по които в продължение на години няма никакви движения и никакви опити от страна на доставчика да си получи вземането. Чака се изтичане на давностен срок, по възможност в година, в която предприятието е на загуба, или се прихваща с фиктивни вземания, парите по които отдавна са получени, но не са отчетени.

Предстояща приватизация или продажба може да бъде важен **мотив** за подценяване или надценяване на активите. В случай, когато се търси продажба на независимо лице, интересът е да се завиши стойността на активите, но когато купувачът е свързано лице или прикрито свързано (напр. ръководството чрез подставени лица), интересът е да се занижи стойността. Това може да стане както пряко – чрез обезценка, така и чрез начисляване на амортизации.

В други случаи подценяването на активи може да бъде предизвикано от наличието на регулаторни норми, каквито например съществуват по отношение на инвестиционните дружества и пенсионните фондове. Възможни **индикатори** в случая са несъобразени с общите тенденции на пазара оценки или противоречащи си оценки за сравнително кратък период.

Когато целта е да се покаже по-добро финансово състояние, капитализирането на текущи разходи и представянето им като активи е предпочитана схема.

Неправилно класифицирани активи е свързано с желанието да бъдат избегнати някои регулации и да бъдат показани по-добри финансови показатели, например коефициенти за ликвидност, работен капитал и др.

Некоректни оповестявания. Счетоводните принципи изискват, финансовите отчети и бележките към тях да включват цялата необходима информация, тъй като потребителите да не бъдат подведени, когато се запознават с отчетите. Некоректното оповестяване обикновено включва пропускане оповестяване на задължения, значими събития, измами на мениджмънта, транзакции със свързани лица, промени в счетоводната политика. Пропускането да бъдат оповестени задължения най-често се отнася до заемни споразумения и условни задължения. Значимите събития могат да включват нов продукт или технология, която има влияние върху продажбите.

Одиторските стандарти, а и счетоводните, отделят специално внимание на оповестяването на свързани лица. Съгласно МСС24 изискванията за оповестяване могат да бъдат удовлетворени чрез оповестяване не само на дела, но и на сумите на сделките и неизплатените салда със свързани лица (Международен счетоводен стандарт (МСС) 24 „Оповестяване на свързани лица“, 2012).

На оповестяване подлежат и всички съществени промени в счетоводната политика. Важността е свързана със сравнимостта на информацията, тъй като промените могат да предизвикат драстични промени в

начина на представяне на отчетите. Особено важно е това при изготвяне на начален баланс по МСФО. МСФО1 Признаване за първи път на МСФО изисква, при изготвяне на начален баланс по МСФО да се използват едни и същи политики за всички периоди, представени във финансови отчети по МСФО. Има четири основни правила: да се признаят всички активи и пасиви, чието признаване се изисква от МСФО, да се отпишат всички статии като активи и пасиви, ако МСФО не позволяват признаването им като такива, да се рекласифицират статиите, които са били признати като един вид активи, пасиви или компоненти на собствен капитал, но са различен вид съгласно МСФО и да се измерят всички признати активи и пасиви съгласно принципите, приети в МСФО. (МСФО 1 – прилагане за първи път на международните стандарти за финансово отчитане, параграф 10). В отчетите трябва да бъде обяснено как преходът към МСФО е повлиял на отчетната финансова позиция, финансовите резултати от дейността и паричните потоци. За да се изпълни това, в първите финансови отчети трябва да се включи равнение на собствения капитал и печалбата и загубата, отчетени съгласно предишните общоприети стандарти с тези според МСФО.

3. Одиторски процедури за идентифициране на риска от измами

Международните одиторски стандарти посочват конкретни примери на възможни одиторски процедури в отговор на рисковете от съществени неправилни отчитания, дължащи се на измама (Ръководство по Международни стандарти за контрол върху качеството, одит, преглед, други ангажменти за изразяване на сигурност и свързани по съдържание услуги – издание 2018 (първа част), 2019). Част от тях са свързани с одиторския подход, при което целта е да се реализират процедури, които не могат точно да бъдат предвидени. Въпреки че елементът на изненада при външния финансов одит не е толкова присъщ, както при други контролни въздействия, такъв подход не бива да се изключва, особено когато са налице рискове от съществени неправилни отчитания. Например в случай на клонова структура на одитираното предприятие посещението и извършването на определени тестове на база изненада или без предупреждение би било подходяща процедура. Препоръчително е, такъв подход да бъде приложен и по отношение на касовите наличности. В българските условия, особено при по-малки предприятия, паричните средства в брой са рисков актив от гледна точка доказване на твърдението „съществуване“ и има опити на датата на проверката на каса, когато тя е предварително известна, да бъдат събрани наличности, така че да се покаже съответствие със счетоводните записи. Изненадващо преброяване на паричните средства може да бъде

подходящият отговор на оценения риск. Обичайната процедура – участие в годишната инвентаризация на материалните запаси, може да бъде допълнена от тестово преброяване, премерване, претегляне на по-близка до края на отчетния период дата, така че да бъде сведен до минимум рискът от манипулиране на салдата в периода между датата на извършване на преброяването и края на отчетния период.

Доколкото един от индикаторите за измама е извършването на необичайни или сложни операции непосредствено към края на отчетния период или в началото на следващия, подходящо би било, одиторът да извърши подробен преглед на коригиращите записи на предприятието в началото на следващата отчетна година и да проучи възможността, свързани лица да са подкрепили сделките и операциите.

Друга група процедури се свързват с по-голямата детайлизация на информацията и търсенето на допълнителни източници на информация. С такъв характер са например препоръчваните от МОС 240 действия по изпълнение на аналитични процедури по същество, на базата на по-детайлизирани данни, като сравнение на продажбите и себестойността на реализираната продукция по местоположение, по видове дейности или по месеци с очакванията, изготвени от одитора. Искането на повече или различна информация от обичайното, комбинирането на устни и писмени потвърждения от големи клиенти и доставчици, търсенето на допълнителни одиторски доказателства от източници извън предприятието, предмет на одита, провеждане на разговори с персонала от различни йерархични нива, са процедури, които могат да подпомогнат одитора при разкриването на съществени неправилни отчитания, дължащи се на измама.

Съществен дял възможни одиторски процедури в отговор на рисковете от съществени неправилни отчитания, дължащи се на измама, са компютърно подпомогнатите технологии, като например проучване на данни за тестване на аномалиите в дадена популация и тестване пълнотата и точността на компютърно генерирани счетоводни записи.

Одиторските стандарти предвиждат и процедури, отнасящи се до специфични области като потвърждаване верността на консолидирани финансови отчети и работата на експерт. В случаите, когато едно или повече дъщерни предприятия, подразделения или клонове се одитират от други независими одитори, одиторът на предприятието – майка трябва да обсъди с тях обхвата на необходимата работа, която следва да бъде изпълнена, за адресиране риска от съществени неправилни отчитания, дължащи се на измама, в резултат на сделки, операции и дейности между тези компоненти.

Причината е, че при сделките между свързани лица винаги съществува потенциална заплаха, те да са сключени при условия, различаващи се от обичайните пазарни условия, в това число без наличието на реална престация. Изпълнение на допълнителни процедури е необходимо и при ползването на експерт, особено ако неговата работа е от съществено зна-

чение по отношение на позиция във финансовия отчет, за която оцененият риск от неправилно отчитане, дължащо се на измама, е висок. Тогава одиторът трябва да се убеди в неговите експертни познания и независимост, както и в адекватността на използваните от него предположения и методи. При необходимост може да бъде нает нов експерт.

Ако одиторът е идентифицирал измама или подозира такава, той съобщава това своевременно на подходящото ниво на ръководство. Ако подозира измама, в която участва ръководството или има въпроси, касаещи неговите отговорности, то одиторът уведомява лицата, натоварени с общо управление, а в случаите на изрично изискване на закон, нормативна разпоредба или приложимите етични норми – уведомява компетентен орган извън предприятието. Пример за последното е отговорността на одитора по отношение превенцията на пране на пари и финансиране на тероризма. Наред с изискванията за обучение, разработване на критерии за разпознаване на съмнителни източници, сделки, операции и клиенти, идентифициране на клиенти, събиране и съхраняване на информацията законът (Закон за мерките срещу изпиране на пари) въвежда и изискване за разкриване на информация. При знание или възникване на съмнение за изпиране на пари и/или финансиране на тероризма регистрираният одитор незабавно уведомява дирекция „Финансово разузнаване“ на Държавна агенция „Национална сигурност“ преди извършването на сделката или операцията, като забавя нейното осъществяване. При обективна невъзможност да бъде забавена операцията, уведомяването се извършва веднага след нейното завършване (чл.72 от ЗМИП). Тук възникващото на пръв поглед противоречие между принципа за конфиденциалност и изискването на закона се решава в полза на установената законова мярка.

Заключение

В заключение може да се посочи, че когато разработва контролната среда, ръководството на организацията следва да формира собствена система за борба с измамите. Тя трябва да обхваща няколко основни теми: мисията на ръководството за изграждане в персонала на култура за борба с измамите; разпределение на отговорностите за справяне с измамите; обучение на персонала; повишаване на осведомеността; създаване на подходящи механизми за докладване на съмнения за измами; разработване на етичен кодекс; изграждане на адекватна система за вътрешен контрол; определяне на ясни индикатори за измамно поведение или действия.

За да се съдейства за оптимизиране на превантивността, може да се приложи адекватен одиторски модел, който включва основните фази, през които преминава формирането на самооценката. Те включват: ясно формулиране на рисковете от измами; да се оцени вероятността от проява и

степената на въздействието на рисковите фактори или да се измери брутният риск; да се оцени ефективността на използваните мерки за ограничаване на брутният риск; да се оцени нетният риск; да се прецени ефектът на предвидените контролни мерки; да определи целевият риск и да се съпоставят целевият и чистият риск.

От направения анализ на особеностите на измамите и изведените индикатори, сигнализиращи неправомерни действия, може да се направят следните **изводи**:

Първо, вътрешните и външните одиторите не могат да гарантират, че ще бъдат разкрити всички съществуващи неточности и отклонения. Те имат за цел минимизиране на риска до приемливо ниско ниво. Нещо повече, поради възможността одиторът да бъде въввлечен в схеми на измамно финансово отчитане, е необходимо да поддържа своя професионален скептицизъм при всеки поет ангажимент.

Второ, рисковете от измама винаги са съществени рискове и по тази причина Международните одиторски стандарти изискват те да бъдат преценявани на всеки етап от одитния ангажимент. За оценката на риска спомагат различните одиторски процедури, които изпълняват контролните органи. Аналитичните процедури например могат да бъдат полезни при идентифицирането на необичайни операции, събития, суми, съотношения или тенденции, при които са налице или се подозират неправомерни действия.

Трето, класифицирането и описанието на схемите за възможно измамно финансово отчитане е в основата на процеса по подбор на подходящи одиторски процедури както от страна на вътрешните, така и от външните одитори.

Четвърто, налице е положителна връзка между квалификацията на одиторите и възможността за разкриване на измами, което в контекста на промените в МСФО поставя нови предизвикателства пред професионалната гилдия.

Следователно независимо от споровете докъде се ограничава отговорността на одитора относно разкриване на измами чрез финансовите отчети, безспорно остава твърдението, че професионалният скептицизъм, опитът и познаването на изискванията на стандартите повлияват позитивно на възможността за разкриване на измами.

Използвани източници

AICPA. (2018, 10). New Revenue Recognition Accounting Standard— Learning and Implementation Plan. AICPA. Retrieved 11 05, 2019, from <https://www.aicpa.org/content/dam/aicpa/interestareas/frc/accountingfinancialreporting/revenuerecognition/downloadabledocuments/2014-09-liplan.pdf>

- Beasley, M., Carcello, J., Hermanson, D., & Neal, T. (2010). *Fraudulent Financial Reporting 1998-2007, An Analysis of U.S. Public Companies*. COSO. Retrieved 11 05, 2019, from <https://www.coso.org/Documents/COSO-Fraud-Study-2010-001.pdf>
- Ojo, M. (2006). Eliminating the Audit Expectation Gap: Reality or Myth? *Journal of Forensic Accounting Volume VIII, Numbers 1 & 2 January - December 2007*. Retrieved 11 05, 2019, from <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/232/>
- Pan, G., Poh, S., Themin, S., & Hui Ting, E. (2011). A Review and Research Agenda, Accountancy Business and the Public Interest. Retrieved 11 05, 2019, from https://ink.library.smu.edu.sg/soa_research/1473/
- Pleasant, O. (2018). *Revenue Fraud and the Impact of New Revenue Recognition Standards*. Retrieved 11 05, 2019, from https://libres.uncg.edu/ir/uncg/f/O_Pleasant_Revenue_2018.pdf
- Salehi, M., & Azary, Z. (2008). Fraud Detection and Audit Expectation Gap: Empirical Evidence from Iranian Bankers. *International Journal of Business and Management, Vol. 3, No. 10*.
- Динев, Д. (2006). *Икономическите измами - част I*. София: „Багра“ ЕООД.
- Международен стандарт за финансово отчитане 15 „Приходи от договори с клиенти“ (2018).
- Международен счетоводен стандарт (МСС) 24 „Оповестяване на свързани лица“ (2012).
- Насоки за държавите членки и органите, които отговарят за програмите за оценка на риска от измами и ефективни и пропорционални мерки за борба с измамите. (13 12 2016 г.). Изтеглено на 2019 10 28 г. от <https://ec.europa.eu/sfc/sites/sfc2014/files/BG-TRA-General%20Guidelines%20on%20National%20Anti-Fraud%20Strategies.pdf>
- Ръководство по Международни стандарти за контрол върху качеството, одит, преглед, други ангажименти за изразяване на сигурност и свързани по съдържание услуги - издание 2018 (първа част), МОС 240 (02 05 2019 г.).
- Търговски закон, ДВ, бр.48, 1991 г. (чл. 262 б, л, м 22 10 изм. и доп. ДВ, бр.83, 2019 г.).

**ИНСТИТУТ ЗА НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ
ПРИ СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ
„Д. А. ЦЕНОВ“ - СВИЦОВ**

АЛМАНАХ

НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

**ИНСТИТУЦИИ,
ПОЛИТИКИ И
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
ПРЕД ДИГИТАЛНАТА
ТРАНСФОРМАЦИЯ**

том 28, 2020 г.

Академично издателство „ЦЕНОВ“
Свищов - 2020 г.

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ „Д. А. ЦЕНОВ”

АЛМАНАХ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ТОМ 28

**ИНСТИТУЦИИ, ПОЛИТИКИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
ПРЕД ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ**

Даден за печат на 27.02.2020 г., излязъл от печат на 30.03.2020 г.
Поръчка № 18460, тираж: 100 бр.

Издателство и печат: Академично издателство „Ценов”
Свищов, ул. Градево № 24

ISSN 1312-3815

СЪДЪРЖАНИЕ

Раздел I

Пазари, управление и иновации в икономиката на знанието

Маргарита Богданова, Христо Сирашки, Евелина Парашкевова, Мариела Стоянова Гъвкаво управление на проекти в организациите от публичния сектор	7
Ангелин Лалев, Александрина Александрова Използване на дълбоки невронни мрежи за откриване на измами с кредитни карти	39
Десислава Алексиева, Елена Йорданова Интереси и поведение: управленски аспекти.....	63

Раздел II

Глобализация, конкурентоспособност и сътрудничество за интелигентен растеж

Силвия Костова, Крум Крумов, Даниела Въткова-Милушева Ролята на вътрешните и външните одитори за идентифициране на измами в предприятията.....	95
Силвия Костова, Пресиян Василев, Ивана Димова Характеристика на измамата и особености на извършителя на измами.....	126
Тихомир Върбанов Оценка на конвергенцията в Европейския съюз по разходи за социална защита	157
Таня Тодорова Влияние на бюджетното салдо върху икономическия растеж.....	183

Раздел III
Финансова стабилност, икономически политики, регулации
и устойчиво развитие

Веселин Попов, Петя Емилова, Искрен Таиров, Владислав Василев Информационната сигурност на лечебните заведения в България.....	211
Красимир Шишманов, Мария Ташкова, Михаела Маркова Съвременни тенденции в създаването на приложения за електронна търговия	243
Атанаска Решеткова, Криста Нейкова Влияние на дигитални маркетингови канали върху клиентската лоялност в банковия сектор	273
Диана Ималова, Галя Кузманова, Радосвета Кръстева Обучението в докторска програма „Счетоводна отчетност, контрол и анализ на стопанската дейност (Счетоводство)” в СА „Д. А. Ценов” – проблеми и перспективи	306